

QO'NG'IROT SO'FIYLARI DAVRIDA XORAZM VOHASI SHAHARLARI

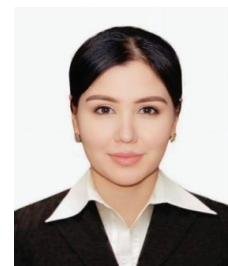
*Ibragimova Gulzoda Farxadovna, Urganch innovatsion
universiteti tarix fani o'qituvchisi*

CITIES OF THE KHOREZM OASIS DURING THE PERIOD OF THE KUNGARAT SUFIS

*Ibragimova Gulzoda Farkhadovna, teacher of history at
Urgench Innovation University*

ГОРОДА ХОРЕЗМСКОГО ОАЗИСА В ПЕРИОД КУНГРАДСКИХ СУФИ

*Ибрагимова Гулзода Фархадовна, преподаватель истории
Ургенчского инновационного университета*

<https://orcid.org/0009-0006-3908-5381>

e-mail:

ibrahimovagulizoda@gmail.com

Annotatsiya: Xorazm vohasi janubiy qismining XIII – XV asrlar davri shaharsozlik an'analari tarixi va umuman iqtisodiy hayot va savdo aloqalari masalasi kam o'rganilgan mavzulardan biri bo'lib, bu yozma manbalar hamda arxeologik tadqiqotlar ma'lumotlarining kamligidan kelib chiqadi. Xususan, bu asrlarda Xorazmda kechgan siyosiy jarayonlar masalasi yozma manbalarda ancha sust aks etgan bo'lib, shu jihatdan tarixshunoslik nuqtayi-nazaridan ham alohida mavzu sifatida o'rganilmagan. Shu jihatdan olganda, Janubiy Xorazm vohasining XIII – XV asrlar davri shaharsozligi hamda tashqi savdo aloqalari masalasi dolzarb muammolardan biri hisoblanib, mazkur maqola shu mavzuga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Chig'atoy ulusi, Oltin O'rda, Qo'ng'irot so'fiylari, Amir Temur, temuriylar, Xiva, Vazir, Tirsak, Yangishahar (Shemaxa-qal'a), Adoq (Oqqal'a), Qumkend, Bag'dodik.

Annotation: The history of the town-planning traditions of the southern part of the Khorezm oasis during the period of the 13th-15th centuries and the issue of economic life and trade relations in general is one of the little-studied topics due to the lack of written sources. and archaeological research data. In particular, the question of the political processes that took place in Khorezm in these centuries was reflected in written sources rather poorly and in this regard was not studied as a separate topic even from the point of view of historiography. From this point of view, the issue of urban planning and foreign trade relations of the South Khorezm oasis in the 13th-15th centuries is considered one of the pressing problems, and this article is devoted to this topic.

Key words: Ulus of Chigatai, Golden Horde, Kungrat Sufis, Amir Timur, Timurids, Khiva, Wazir, Tirsak, Yangishehr (Shemakha-kala), Adak (Ak-kala), Kumkend, Bagdadik.

Аннотация: История градостроительных традиций южной части Хорезмского оазиса в период XIII-XV веков и вопрос экономической жизни и торговых связей в целом является одной из малоизученных тем, что связано с отсутствием письменных источников. В частности, вопрос о политических процессах, происходивших в Хорезме в эти столетия, был отражен в письменных источниках достаточно слабо и в этом отношении не изучался как отдельная тема даже с точки зрения историографии. С этой точки зрения вопрос градостроительства и внешнеторговых связей Южно-Хорезмского оазиса в XIII-XV веках считается одной из актуальных проблем, и данной теме посвящена данная статья.

Ключевые слова: Улус Чигатая, Золотая Орда, Кунгратские Суфи, Амир Тимур, Тимуриды, Хива, Вазир, Тирсак, Янгшиехр (Шемаха-кала), Адак (Ак-кала), Кумкенд, Багдадик.

KIRISH (INTRODUCTION). Mo'g'ullar bosqini eng avvalo shaharlar taraqqiyotiga juda katta ta'sir qilgan. Shaharlar va qal'alarining birontasi ham vayronagarchilikdan chetda qolmadi. Ayniqsa, Gurganj va Chap qirg'oq Xorazmning ba'zi shaharlari qattiq talandi. Rustoqlar, sug'orish inshootlari yo'q qilindi, dehqonlar va shahar hunarmandlari qisman qirib yuborildi, ko'pgina qismi Mo'g'ulistonga haydab ketildi. Ko'pgina savdogarlar, din vakillari va boshqa aholi G'arbdagi mamlakatlarga qochib ketishga majbur bo'ldilar. Ammo, mo'g'ul bosqinidan so'ng Xorazm vohasi butunlay vayron qilinib shaharlar taraqqiyoti yuzlab yillar davomida izdan chiqqanligi borasidagi ilgarigi qarashlar so'nggi arxeologik tadqiqotlar natijalari asosida xato qarash ekanligi isbotlangan.

MAVZUGA OID ADABIYOTLARNING TAHLILI (LITERATURE REVIEW).

Mo'g'ul bosqinidan keyingi Xorazm to'g'risida Yevropa manbalarida ham ma'lumotlar mavjud. Jumladan, Plano Karpini (1246-yilda kelgan), aka-uka Pololar (1260-yilda kelgan), italyan savdogari Franchesko Balducci Pegoletti (1340-yilda kelgan) asarlarida Xorazm shaharlari, ayniqsa, Urganch to'g'risida qimmatli ma'lumotlar mavjud [16, 20; 21,46,209;22,22;23,211].

1333-yilda Xorazmga markazlashgan arab sayyohi Ibn Battuta kelgan. Uning "Tuhfat an-nuzzar fi g'aroyib al-amsar va ajoyib al-afsar" ("G'aroyib shaharlar va ajoyib safarlar tomoshasi haqida tuhfa") asarida Xorazm savdo shaharlari to'g'risida ba'zi ma'lumotlar uchraydi [11,8,21,58-63].

XIV asr oxiri – XV asr tarixchisi Ibn Arabshohning asari iqtisod, savdo-sotiq va shaharning boshqa ko'pgina jihatlarini yorituvchi ma'lumotlarga egaligi bilan ajralib turadi. Muallif Xorazmning XIV asrning ikkinchi yarmida iqtisodiy jihatdan rivojlangan hududlardan biri bo'lganligini ko'rsatib o'tgan[10].

Ikkinchi turdagi manbalar ichida alohida qimmatga ega bo'lganlaridan mashhur fors geografi Hamdulloh Mustavfiy Qazvinining "Nuzhat-ul-qulub" ("Qalblar oromi") asari [3,260-263; 4,46,51-54; 14,506-511], Shahobiddin al-Umariyning "Kitob masalik al-absar va mamolik al-amsar"

("Turli mamlakatlar davlatlari bo'ylab o'tgan yo'llar") asari [24,207-208], al-Bakuviyning (XIV-XV asrlar) "Kitob talxis al-asar va ajoyib al-malik al-qahhor" ("Buyuk podshoning mo'jizalari va yodgorliklari haqidagi kitobning qisqartmasi") nomli asarlaridir [2]. Shuningdek, Shayx al-Birzaliy [24,172-175], an-Nuviyriy [24,152], Ibn Xaldun [24,385-391] kabi arab-fors va temuriylar davrining Nizomiddin Shomiy [12,514-523;19], Sharofiddin Ali Yazdiy [26], Abdurazzoq Samarqandiy [1; 13,531-535], Hofizi Abro' [5], Xondamir [25] kabi mualliflar asarlarida ham XIV-XV asrlar Xorazm savdo shaharlari va ularning xo'jalik hayoti haqida ma'lumotlar uchraydi.

Xorazm savdo shaharlarining geografik holati to'g'risida XIV-XV asrlarda tuzilgan Yevropa xaritalari ham ma'lumot beradi. 1367-yilda aka-ukalar Fransisko va Domeniko Pitsiganilar xaritasida Urganch, 1375-yilgi Katalon atlasida Urganch, Mizdahqon, Xiva, XV asr Venetsiya kosmografi Fra-Mauroning 1459-yilgi xaritasida esa Urganch shaharlari ko'rsatib o'tilgan [6,23-25; 8,114-126; 27].

TADQIQOT METODOLOGIYASI (RESEARCH METHODOLOGY). Maqolada tizimlashtirish, tarixiy-qiyosiy tahlil, tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirish, xolislik tamoyili kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR (ANALYSIS AND RESULTS). Barcha bosib olingan yerlar 1224-yilda Chingizxon o'g'illari o'rtasida katta ulus sifatida taqsimlangan. Xorazmning shimoliy qismi Oltin O'rda tarkibiga, janubiy qismi esa Chig'atoy ulusi tarkibiga kirgan. Mo'g'ul hukmdorlari urushlar tugashi bilanoq o'z davlatlari rivojini ko'zlab ilgarigi shahar madaniyatini tiklashga harakat qilganlar. XIII asrning ikkinchi yarmidanoq ilgari vayron qilingan shaharlarning ko'pchiligi tiklandi, yangilari barpo qilindi, sug'orish inshootlari ham ta'mirlandi.

Chig'atoy ulusi tarkibiga kirgan Xiva ham XIII asr oxirlariga kelib, to'laligicha qayta tiklandi. Shahar iqtisodiy hayotida katta rol o'ynagan hunarmandchilik o'zining barcha turlari bo'yicha bosqichma-bosqich rivojlana borib, ba'zi sohalarida yuksak yutuqlarga erishildi. XIII-XIV asrlar shahar

hunarmandchiligi hayotida boshlangan bu taraqqiyot, keyingi asrlarda o'zining eng yuqori nuqtasiga ko'tarildi. 1400-1401-yillarda zarb qilingan Amir Temur kumush tangalarining Xivadan topilishi uning shu davrda yirik shaharlardan biri bo'lganligining yana bir dalilidir[17,3-9].

O'ng qirg'oq Xorazm savdo shaharlari to'g'risida so'z yuritadigan bo'lsak, bu davrda ilgarigi mavqeini tiklay olmaganlar. Ibn Battuta o'z sayohatnomasida Urganchdan Katgacha aholi yashaydigan qishloqlarni uchratmaganligi haqida so'z yuritgan edi. Ammo bu bilan ilgaridan mashhur bo'lgan va Buxoroga olib boruvchi mazkur yo'lda birorta qishloq yoki shahar bo'lmagan, u faqat sahrodan iborat, degan fikr ham noto'g'ri bo'lur edi. Aftidan, Ibn Battuta katta obod qishloqlar bo'lmaganligi haqida fikr yuritgan bo'lsa kerak.

Kat ilgarigi mavqeini tiklay olmagan bo'lsa-da, Movarounnahr bilan bo'ladigan savdo yo'lida joylashganligining o'ziyoq, bu shahar keyinchalik ham kichik bo'lsa-da, savdo markazi sifatida rol o'ynagan. Arxeologik tadqiqotlar o'ng qirg'oq Xorazm shaharlaridan yana biri, Katdan yuqorida joylashgan Sho'raxonning mo'g'ullar hukmronligi davrida ham yirik savdo va hunarmandchilik markazi bo'lib qolganligini ko'rsatadiki, bu bizning yuqoridagi fikrimizni to'la tasdiqlaydi. Xorazmning Oltin O'rda davridagi xo'jalik yuksalishi, unga yana mustaqil faoliyat yuritish imkoniyatini berdi. Ammo bu mustaqillik uzoq davom etmadi. Taxminan XIV asrning 60-yillarida Oltin O'rdaning so'nggi kuchli xoni O'zbekning o'limi natijasida bu davlatda boshlangan parokandalikdan foydalanib, O'zbekning Xorazmdagi noibi Qutlug' Temur mustaqil siyosat yurgiza boshlagan edi. Shu davrdan boshlab, Xorazmda hokimiyat tepasiga Qo'ng'iro't urug'idan bo'lgan So'filar sulolasi kelib, tez orada Shimoliy va Janubiy Xorazmni birlashtirdilar. Qo'ng'iro't so'filari oltin dinor va "ismi yo'q" tangalar zarb qildirib, muomalaga kiritdilar. Buning ustiga 1379–1380–1391-yillarda Oltin O'rda xoni To'xtamish nomidan kumush tangalar ham zarb qilingan[18,44-47].

Ammo bu davrda Movarounnahrni birlashtirib, uning yagona hukmdori bo'lgan Temur,

mo'g'ullar istilosidan keyin ancha holdan toygan Movarounnahrda markazlashgan kuchli davlat tuzishga va tartib-qonun ishlarini joriy etishga kirishgan edi. Xorazmda mustaqil davlatning vujudga kelishi esa Temurning feodal tarqoqlik, o'zaro nizolarga chek qo'yish siyosatiga zid edi. Xorazmni Chig'atoy ulusining ajralmas qismi deb hisoblagan Temur Xorazmni qo'lga kiritish siyosatini tutdi. Buning ustiga Temur Oltin O'rda orqali o'tuvchi Buyuk Ipak yo'lining shimoliy tarmog'ini ham Movarounnahr orqali o'tishi uchun kurashdi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun Temur Xorazmga 1372-1388-yillar davomida 5 marta yurish qildi va 1388-yildagi beshinchi yurish davridagina, uni qo'lga kiritishga muvaffaq bo'ldi. Temurning oxirgi yurishida Urganch shahri vayron etilgan bo'lsa-da, ammo u tezda, ya'ni 1391-yildayoq bu shaharni qaytadan tiklashga ruxsat berdi. Temur o'zining asosiy raqibi, Oltin O'rda xoni To'xtamish bilan bo'lgan kurashda uni yengib, to Moskva ostonasigacha quvib bordi. Qaytishda Oltin O'rdaning yirik siyosiy-iqtisodiy va savdo markazlari – Saroy Botu, Saroy Berka va Hojitarxon (Astraxan) shaharlarini vayron qildi. Natijada Xitoyni Yaqin Sharq mamlakatlari bilan bog'lagan savdo yo'lining Oltin O'rda orqali o'tgan shimoliy tarmog'i barham topib, butun savdo qatnovi yana Movarounnahr shaharlari orqali amalga oshirila boshlandi. Umuman, Temurning ulkan, bir butun, yaxlit va markazlashgan davlat tuzishi, shu hududda siyosiy barqarorlikning mavjud bo'lishi iqtisodiyotda, ayniqsa, savdo-sotiqda ijobiy o'zgarishlarning yuz berishiga olib kelgan. Chunki bu davrda, shubhasiz, Temur va uning mahalliy noiblari Xitoy va Hindistondan Markaziy Osiyo orqali Yaqin Sharq va Yevropa mamlakatlariga yo'nalgan asosiy xalqaro savdo yo'li – Buyuk Ipak yo'lini egallab, savdo karvonlari qatnovi xavfsizligini ta'minlashda muhim chora-tadbirlar ko'radilar va Sharq bilan G'arb o'rtasida savdo-sotiq va elchilik aloqalarini har tomonlama rivojlantirishga g'oyat katta e'tibor beradilar. Xorazmdagi Temur davri savdo markazlari to'g'risida tarixchilar Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy asarlari va boshqa bir qancha manbalarda bir qator ma'lumotlar mavjud.

Bu manbalarda Vazir, Tirsak, Yangishahar (Shemaxa-qal'a), Adoq (Oqqal'a), Qumkend, Bag'dodik, Xiva va qayta tiklangan Urganch kabi shaharlar to'g'risida so'z yuritiladi va ularning bu davrda ham boy savdo shaharlari bo'lganligi eslatib o'tilgan. Garchi Xorazmshohlar va Oltin O'rda davri savdo shaharlari bilan tenglasha olmasa-da, bu davrda Yangishahar (Shemaxaqal'a), Qumkend va Tirsak shaharlari yirik savdo-hunarmandchilik markazlari bo'lganligi manbalarda ko'p bora eslatiladi. Buni arxeologik tadqiqotlar ham to'la-to'kis tasdiqlaydi.

1963, 1968-1971-yillar davomida Qoraqalpog'iston arxeologlari Yu.P.Manilov rahbarligida tadqiqotlarni davom ettirib, o'ng qirg'oq Amudaryo bo'ylab arxeologik ishlar olib borib, Kat, Abu Muslimqal'a, Janpiqqal'a yodgorliklarini o'rganib chiqdilar[15]. Bu arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan eng muhim narsa shu bo'ldiki, Ibn Battuta ta'kidlagan, o'ng qirg'oq Xorazmda Buxoroga qadar Kat (Qiyot)dan boshqa shahar yo'q degan ma'lumoti unchalik haqiqatga to'g'ri kelmaydi. Arxeologik tadqiqotlar samarasi o'laroq o'ng qirg'oq Xorazm savdo shaharlaridan topilgan juda boy materiallar, ayniqsa, ko'plagan Oltin O'rda tangalari shuni ko'rsatadiki, mo'g'ul bosqinidan keyin ham o'ng qirg'oq Xorazm savdo shaharlari asta-sekin bo'lsa-da, o'z qaddini tiklab olganlar. Ammo, ulardan hech qaysisi X-XIII asrlardagi darajasiga yeta olmagan. 1973, 1978-1981, 1981-1983, 1985-1987-yillarda Janpiqqal'ada, 1980, 1985, 1986-1987-yillarda Mizdahqonda, 1963, 1965-yillarda Shaharlikda, 1973-1974-yillarda Vayangan (Ardaxushmisan)da olib borilgan arxeologik tadqiqotlar Xorazm savdo shaharlarining topografiyasi, xo'jalik hayotini aniqlash bilan birga, ularning olib borgan savdo aloqalarining yo'nalishlarini hamda muayyan bir o'lkadan (masalan, Erondan, Volgabo'yidan va hokazo) qanday mahsulotlar keltirilganligini yoki Xorazmdan shu o'lkalarga qanday mollar chiqarilganligini to'liq bo'lmasa-da, aniqlash imkonini berdi[15].

XULOSA VA TAKLIFLAR (CONCLUSION/RECOMMENDATIONS). Yuqoridagilardan umumiy xulosa chiqaradigan bo'lsak, xullas, XIV-

XVII asrlar Xorazm savdo shaharlari to'g'risida ko'pgina arab-fors, Yevropa va eski o'zbek tilidagi manbalarda ma'lumotlar mavjud bo'lsa-da, ammo umumiy holatda ular savdo shaharlarining xo'jalik hayoti, mavqei to'g'risida atroflicha ma'lumotlar bera olmaydi. Mavzuning chin ma'noda o'rganilishi esa XIX asrdan boshlangan. Ammo XIX asr rus va yevropalik tadqiqotchilar bu mavzuni o'rganishda ko'proq aynan yuqoridagi manbalar ma'lumotlariga tayanganlar. XIII – XV asrlar Janubiy Xorazm shaharlari va ularning xalqaro savdo munosabatlaridagi o'rni masalasi kam o'rganilgan hamda kelgusida chuqur tahlil asosida o'rganilishi lozim bo'lgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

FOYDALANILGAN MANBALAR VA ADABIYOTLAR:

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матла'ус-садайи ва мажма'ул-бахрайи. / Масъул муҳаррирлар: А.Қаюмов, Муҳаммад Али. – Т.: О'zbekiston, 2008. Ж. II, Қ.1: 1405 – 1429 йил воқеалари. – 632 б.
2. Ал-Бакувӣ, 'Абд ар-Рашид. Китāб Талхис ал-ссāр ва 'аджа'иб ал-малик ал-каххār: (сокращение [книги о] Памятниках и чудеса царя могучего) / издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложение З.М. Буниятова. – Москва: Наука, 1971. – 192 с.
3. Бартольд В.В. Дорожник от Бистами до Куня Ургенча. – Соч. Т.3. – М.: Наука, 1963. – С.260-268.
4. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море в низовьях Амударьи с древнейших времён до XVIII в. – Сочинения. Т.3. – М.: Наука, 1963. – 712 с.
5. Бартольд В.В. Хафиз-и Абру и его сочинения // Сочинения, Том VIII. Работы по источниковедению. М.: Наука. 1973. – С. 74-98.
6. Брун Ф. Перипл Каспийского моря по картам XIV столетия. // ЗНУ., Т.9. 1879, с.23-25 и. карты.
7. Вактурская Н.Н. Раскопки на городище Ургенч в 1952 г. //ТХЭ, т.2. – М.: Наука, 1958. – С. 476-494.

8. Егоров В.Л. География городов Золотой Орды. // Советская археология (СА), 1974, №1. – С.114-126.
9. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. – Т. 2. – М., 1967. – 213 с.
10. Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ал-мақдур фи тарихи Таймур (Темур тарихида тақдир ажойиботлари). –Т.:Меҳнат, 1992. – 326 б.
11. Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга сайёҳати. –Т.: Шарқ баёзи, 1993. – 104 б.
12. Извлечения из Зафар-намэ Низам-ад-дина Шами // Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.І. VII-XV вв. Арабские и персидские источники (далее МИТТ) // Под ред. С.Л.Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю.Якубовского. – С.514-523.
13. Извлечения из Матла ас-саъдейн Абд-ар-раззака Самарканди / МИТТ, т.І. – С.531-535.
14. Извлечения из Нузхат ул-кулуб Хамдаллаха Казвини // МИТТ, т.І. – С.506-511.
15. Кдырнийзов М.Ш. Материальная культура городов Хорезма в XIII-XIV веках. – Нукус: Каракалпакстан, 1989. – 176 с.
16. Книга Марко Поло / Пер.И.И.Минаева. – М.: Географгиз, 1955 – 376 с.
17. Мамбетуллаев М., Абдримов Р. Основные этапы развития города Хивы // Общественные науки в Узбекистане. 1997. № 7-8. – С.3-9.
18. Мамбетуллаев М.М. О торговых связях Хорезма в древности и средневековье // Города и каравансарай на трассах Великого Шелкового пути. Тезисы докладов Международного семинара ЮНЕСКО. – Ургенч, 1991. - с.44-47.
19. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан ўғирувчи Ю.Ҳакимжонов. Таржимани қайта ишлаб нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – 544 б.
20. Пачкалов А.В. Города Нижнего Поволжья в XV веке// Золотоордынская цивилизация. Вып.1. – Казань, 2008. – С. 58-70.
21. Пеголотти Ф.Б. Практический указатель торговцам. Под ред. А.Эванса. -Кембридж-Массачусетс. 1936, с.22 (на англ. языке). – 443 pp.
22. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Ред., вступ. ст. и прим. Н.П. Шастиной. М.: Государственное издательство географической литературы, 1957. - 287 с.
23. Рихард Хенниг. Неведомые земли. – М.: Изд-иност.лит., 1962. – 516 с.
24. Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 2. Москва; Ленинград: Академия наук СССР, 1941.– С.90-99, 152, 172-175, 385-391.
25. Хондемир. История монголов. От древнейших времен до Тамерлана / Пер. с перс. и авт. предисл., примеч. В.В.Григорьев. – СПб.: Типография Карла Крайя, 1834. – XII, 159 с.
26. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома // Сўз боши, табдил, изохлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: А. Аҳмад, Ҳ. Бобобеков. – Т.: Шарқ, 1997. – 384 б.
27. Чекалин Ф.Ф. Нижнее Поволжье на карте космографа XV в. Фра-Маура. //ТСУАК. т.ІІ., вып.2. – Саратов, 1890, карта.
28. Шильтбергер Иоганн. Путешествие по Европе, Азии и Африки с 1394 по 1427 г. (перевод Ф.К.Бруна). – Баку: Елм, 1984.- С. 44.
29. Юсупов Ш. Амир Темур ва темурийлар даври Хоразм тарихи хориж ва совет тарихшунослигида // Хоразм тарихи замонавий тадқиқотларда. – Тошкент – Урганч: Navro‘z, 2019. – Б. 318-321.

